

How to cite this article:

Asmani, M. H., Mohd Noor, M. A., & Wahid, H. (2019). Persetujuan pengguna terhadap integrasi industri halal dan kewangan Islam: Apakah faktor penentunya? *International Journal of Management Studies*, 26(2), 125-155.

PERSETUJUAN PENGGUNA TERHADAP INTEGRASI INDUSTRI HALAL DAN KEWANGAN ISLAM: APAKAH FAKTOR PENENTUNYA?

(Consumers' Consent Towards Halal Industry and Islamic Finance Integration: What are the Determining Factors?)

MOHD HAFIZ ASMANI

***MOHD ALI MOHD NOOR
HAIRUNNIZAM WAHID**

*Fakulti Ekonomi dan Pengurusan
Universiti Kebangsaan Malaysia*

**Corresponding author:ali@ukm.edu.my*

Abstrak

Perkembangan industri halal dan kewangan Islam yang memberangsangkan menunjukkan kefahaman positif masyarakat Islam global mengenai kepentingan kedua-dua industri ini. Namun, terdapat sorotan literatur yang menunjukkan integrasi kedua-dua industri ini masih lagi rendah pada peringkat operasi. Di Malaysia, contohnya, proses saringan pensijilan halal JAKIM belum lagi dapat memastikan instrumen kewangan Islam dipatuhi dalam pembentukan modal kerja dan transaksi kewangan industri halal. Keadaan ini sedikit sebanyak mencemarkan kewibawaan ekosistem halal Malaysia kerana belum dapat memastikan konsep halal dilaksanakan sepenuhnya dari ladang hingga ke dalam pinggan. Justeru, kajian ini berobjektifkan meneliti persetujuan pengguna terhadap langkah pemeriksaan saringan pensijilan halal Malaysia dengan mewajibkan integrasi kewangan Islam dalam piawaian halal negara. Dengan menggunakan kaedah soal selidik kepada responden di sekitar Lembah Klang, kajian ini menganalisis data

kutipan menggunakan regresi binomial logistik. Hasil kajian menunjukkan majoriti pengguna bersetuju supaya integrasi industri halal dan kewangan Islam dilaksanakan bagi menambah baik standard dan prosedur pematuhan halal JAKIM. Beberapa faktor telah dikenal pasti signifikan terhadap persetujuan ini seperti faktor pendidikan agama, kesedaran halal, literasi halal dan literasi kewangan Islam. Keadaan ini secara tidak langsung akan meningkatkan lagi integriti pensijilan halal negara supaya ia lebih komprehensif dan berdaya saing di peringkat antarabangsa.

Kata kunci: Ekosistem halal, faktor penentu, industri halal, kewangan Islam.

Abstract

The encouragement of the development of halal industry and Islamic finance indicates positive understanding of global Muslim community on the importance of these two industries. However, at the operational level of halal, the literature review shows that the integration of these two industries is still at the low level. In Malaysia, the screening process for JAKIM halal certification has still not verified that the Islamic financial instrument complies with the work capital financing and financial transaction of halal industry. This situation has to some extent tarnished the credibility of Malaysian halal ecosystem as it is still not able to guarantee that the halal concept is executed fully from the farm until on plate. Therefore, this study aims to examine the consumers' consent towards empowering the measures of screening for Malaysian halal certification by obligating Islamic financial integration in national halal standard. By implementing survey method to respondents around Lembah Klang, this study analysed collected data through binomial logistic regression. The study found that majority of the consumers agreed that the integration of halal industry and Islamic finance be executed to improve the standard and procedures of JAKIM halal compliance. Several factors have been recognised to be significant to this consent such as factor of religious education, halal awareness, halal literacy and Islamic financial literacy. Suggestion for this improvement at the same time will uplift the integrity of national halal certification that it will be more comprehensive and competitive at the international level.

Keywords: Halal ecosystem, determining factor, halal industry, Islamic finance.

Received: 13/2/2020 **Revised:** 9/4/2020 **Accepted:** 12/4/2020 **Published:** 25/6/2020

Pengenalan

Sejarah pensijilan halal di Malaysia secara rasmi bermula pada tahun 1974 dengan pemberian surat pengesahan halal kepada barang makanan dan barang gunaan Islam oleh Pusat Penyelidikan, Bahagian Hal Ehwal Islam, Jabatan Perdana Menteri. Logo halal diperkenalkan pada tahun 1994 sebagai kaedah mengenal pasti pengesahan halal sesuatu produk atau barang gunaan yang dikeluarkan oleh sesebuah firma. Pensijilan halal seterusnya berkembang sejajar dengan evolusi permintaan dan kesedaran pengguna dengan pelbagai penambahbaikan telah dilaksanakan secara berperingkat. Kini, perundangan dan penguatkuasaan berkaitan industri halal telah diperketat dengan penggunaan hanya satu bentuk logo yang dikeluarkan oleh Jabatan Kemajuan Islam Malaysia (JAKIM) atau Majlis Agama Islam Negeri (MAIN).

Industri halal telah menunjukkan perkembangan yang memberangsangkan dari tahun ke tahun. Statistik menunjukkan jumlah pemberian Sijil halal yang dikeluarkan oleh JAKIM dan MAIN sehingga tahun 2018 telah mencapai sebanyak 611,184 pengesahan dengan jumlah firma/pertubuhan meliputi 7,109 buah (JAKIM, 2018). Nilai eksport yang dicatatkan, industri halal pada tahun 2017 telah menyumbang sebanyak RM43.3 bilion, iaitu 4.6 peratus daripada nilai eksport Malaysia secara keseluruhan (HDC, 2018). Situasi global pula sepertimana Humayon, Nursofiza, Rizwan dan Rizwan (2013) menunjukkan nilai industri halal dianggarkan sekitar AS\$2.3 trillion tidak termasuk sektor kewangan Islam. Situasi ini membuktikan bahawa permintaan kepada produk, bahan gunaan dan perkhidmatan halal semakin mendapat perhatian daripada pengguna. Kewujudan ekosistem halal yang menyeluruh sama ada daripada sektor pembuatan atau perkhidmatan telah meluaskan pasaran terhadap industri halal. Realitinya, halal tidak lagi hanya tertumpu kepada industri dan perkhidmatan berkaitan makanan dan minuman sahaja malah melangkaui kepada bidang kosmetik, farmaseutikal, logistik dan sebagainya.

Perkembangan industri halal yang semakin meningkat telah melonjakkan pelbagai usaha penambahbaikan yang dijalankan oleh semua pihak yang terlibat sama ada pemegang polisi, pihak industri, ahli akademik, penyelidik dan pengguna secara amnya. Perdebatan

dan percambahan idea telah menimbulkan terma yang signifikan dan relevan untuk proses penambahbaikan industri halal secara berterusan. Ekonomi halal umpamanya, sepetimana Irfan, Awang dan Rahman (2013) menggambarkan penggabungan antara industri halal dengan kewangan Islam yang datangnya daripada sumber yang satu iaitu Islam. Penggabungan atau integrasi antara industri halal dengan kewangan Islam sepetimana Jaffar dan Musa (2014) berpotensi untuk meningkatkan nilai keseluruhan sekitar AS\$3.5 trilion. Hakikatnya, sepetimana Ismail dan Mohd Noor (2016) menyatakan bahawa industri halal dan kewangan Islam tidak terpisah disebabkan oleh perundangan yang mewajibkan penggunaan aset pendasar bagi transaksi kewangan Islam adalah daripada produk dan perkhidmatan halal serta patuh syariah.

Pensijilan halal berkait rapat dengan piawaian, peraturan atau perundangan yang menjadi pengikat kepada pengiktirafan oleh organisasi yang dipertanggungjawabkan. Malaysia memiliki beberapa organisasi pengiktirafan yang mengiktiraf berkaitan halal, pematuhan syariah dan pengurusan Islam. Dapatan oleh Muhammed, Ramli, Abd Aziz dan Yaakub (2014) mengenal pasti bahawa setiap agensi penguat kuasa mengamalkan kaedah dan parameter penilaian berkaitan proses pematuhan syariah yang berbeza. Piawaian halal yang dikeluarkan oleh kerajaan Malaysia adalah komprehensif merangkumi pelbagai aspek penting yang bermula daripada bahan mentah, rantai edaran sehingga output barang akhir. Sungguhpun begitu, sepetimana (Lokman, 2015; Irfan, Awang & Rahman, 2013; Jaffar & Musa, 2014; Muhammed et al., 2014; Antara, Musa & Hassan, 2015) mendapati bahawa masih terdapat kelompongan seperti aspek sumber kewangan yang perlu ditambah baik bagi pelaksanaan matlamat syariah secara menyeluruh. Natijahnya, sepetimana Faried et al. (2017) mendapati bahawa masih tiada sesuatu alat pengukuran yang bersesuaian untuk menilai industri bukan kewangan secara menyeluruh termasuk industri halal.

Oleh yang demikian, tanggungjawab memastikan aspek kewangan turut diambil kira bergantung sepenuhnya kepada firma perniagaan dalam industri halal. Sepetimana Mohd Noor dan Mohd Shafiei (2014) berpendapat bahawa pengusaha atau pemilik firma industri halal khususnya yang beragama Islam sewajarnya berpegang

kepada epistemologi tauhid dalam memastikan halal meliputi segala aspek kewangan dan penghasilan produk atau perkhidmatan. Bagi merealisasikan pematuhan syariah dalam aspek kewangan diambil kira, kesedaran dan tahap kecelikan pengusaha atau pemilik firma merupakan elemen yang signifikan dalam menentukan sikap terhadap industri kewangan Islam (Jaafar & Musa, 2013). Pandangan oleh Antara, Musa dan Hassan (2015; 2016) turut memperincikan beberapa faktor utama seperti kewajipan agama, sokongan perniagaan, reputasi, kualiti perkhidmatan pelanggan, kesedaran dan celik halal dan kewangan Islam (*Islamic finance literacy*) akan menentukan sikap pengusaha industri halal dalam memilih kewangan Islam.

Daripada perspektif pengguna, pelbagai faktor telah mendorong pengguna memilih produk dan perkhidmatan halal. Golnaz et al. (2010) yang menilai kesedaran pengguna bukan Islam terhadap prinsip dan produk halal di Malaysia memperoleh dapatan bahawa kelebihan produk halal seperti kaedah sembelihan kepada haiwan adalah sangat berkaitan dengan alam sekitar, kelestarian kebajikan haiwan dan keselamatan makanan. Dari sudut kesihatan, Rezai et al. (2012) turut menyatakan bahawa logo halal menjadi keutamaan pengguna bukan Islam dalam memilih produk halal. Kajian dan dapatan yang diperoleh oleh (Ahmad & Buang, 2016; Ismail & Laidey, 2014; Zaimah et al., 2014; Nurhasanah, Munandar, Syamsun 2017; Sabaianah et al., 2017) merumuskan bahawa pengguna menyedari tentang kepentingan dan keutamaan dalam memilih produk halal disebabkan oleh piawaian dan keseragaman serta kualiti, kesucian dan keselamatan yang dapat memberi keyakinan dalam penggunaan seharian. Chanin (2016) pula mendapat pelancong di Thailand bukan sahaja meminta hotel dan makanan halal bahkan sistem perbankan Islam khususnya perkhidmatan kad kredit Islam.

Sungguhpun keyakinan dan persepsi yang positif ditunjukkan oleh masyarakat, adakah pengguna mengetahui berkaitan aspek kewangan sesebuah firma yang tidak disyaratkan untuk memenuhi saringan patuh syariah bagi firma pengeluar barang dan perkhidmatan dalam industri halal? Adakah dengan status pengiktirafan halal, pengguna beranggapan bahawa sesebuah firma itu patuh syariah secara keseluruhannya? Oleh yang demikian, isu kepatuhan kepada syariah secara menyeluruh yang meliputi sumber kewangan, modal kerja, transaksi perdagangan import dan eksport, pelaburan dan

perlindungan bagi sesebuah firma pemegang sijil pengesahan halal perlu diperhalusi pada semua peringkat. Permasalahan ini membawa kepada analisis untuk mengenal pasti faktor persetujuan pengguna terhadap pengiktirafan halal bagi sesuatu produk dan perkhidmatan. Seterusnya kajian ini akan menilai ketekalan pengguna untuk mendorong pelaksanaan integrasi halal dan kewangan Islam bagi mencapai matlamat syariah yang menyeluruh dan membawa kepada potensi yang besar dalam ekonomi Islam. Kefahaman dan persetujuan pengguna berkaitan penggabungan atau integrasi industri halal dan kewangan Islam akan diukur dengan tahap kesedaran, literasi industri halal dan kewangan Islam pada seseorang individu.

Industri Halal dan Kewangan Islam di Malaysia

Perkembangan dan penerimaan masyarakat dunia terhadap produk dan perkhidmatan halal terus meningkat dari tahun ke tahun. Pasaran halal sepetimana laporan oleh Thomson Reuters (2018) menyatakan perbelanjaan oleh umat Islam pada tahun 2017 adalah berjumlah AS\$2.1 trillion (kira-kira RM8.6 trillion) dengan populasi sebanyak 1.8 bilion orang Islam di seluruh dunia. Daripada jumlah tersebut, jumlah perbelanjaan terhadap makanan dan minuman halal dicatatkan sebanyak AS\$1.3 trillion (RM5.3 trillion) serta AS\$87 bilion (RM356 bilion) dalam farmaseutikal. Manakala jumlah aset bagi sektor kewangan Islam yang dicatatkan di seluruh dunia telah mencapai kepada AS\$2.4 trillion (RM9.8 trillion). Menurut jangkaan daripada laporan Thomson Reuters (2018) juga bahawa jumlah ini akan meningkat sehingga AS\$1.9 trillion (RM7.8 trillion) bagi sektor makanan dan minuman halal dan AS\$131 bilion (RM537 bilion) menjelang tahun 2023 sejajar dengan pertambahan populasi masyarakat Islam dunia yang terus berkembang.

Daripada jumlah yang dicatatkan dalam laporan oleh Thomson Reuters (2018) tersebut, terdapat potensi yang sangat besar kepada pengusaha/firma industri untuk terus berdaya saing dan seterusnya memperluaskan pasaran ke peringkat global. Namun hakikatnya, sepetimana dapatan oleh Ahmad, Wahid dan Kastin (2007) dalam kajian kepada potensi pasaran pengusaha kecil dan sederhana (PKS) industri halal menyatakan bahawa tanda halal hanya merupakan satu kelebihan dalam persaingan berbanding barang lain. Ahmad,

Wahid & Kastin (2007) turut menyatakan bahawa PKS tidak boleh bergantung hanya kepada tanda halal untuk menguasai pasaran. Sungguhpun begitu, bagi Talib, Chin dan Fischer (2017) memperakui hubungan yang positif diperoleh terhadap prestasi perniagaan bagi firma yang mengeluarkan produk berstatus pensijilan halal. Bagi merealisasikan penguasaan industri halal dalam pasaran global, satu ekosistem ekonomi Islam yang meliputi piawaian halal yang komprehensif, pengeluar/industri yang maju dan industri kewangan Islam harus terbentuk dengan kukuh dan mantap dengan peranan yang saling melengkapi antara semua entiti.

Prinsip ekonomi Islam yang merangkumi industri halal dan kewangan Islam turut saling melengkapi dalam menguasai pasaran global. Ekonomi halal mula dibahaskan oleh semua peringkat pemegang taruh (*stake holder*) sama ada ahli akademik, ahli ekonomi, pemain industri (halal dan kewangan Islam), agensi kerajaan dan sebagainya. Perkembangan industri halal telah membuka ruang potensi yang luas untuk industri kewangan Islam meluaskan pasaran di peringkat global. Hakikat ini turut dinyatakan oleh Malaysia International Islamic Financial Centre (MIFC) (2014) dalam usaha untuk merealisasikan Malaysia sebagai hab kewangan Islam dan halal global. Hakikatnya, kewangan Islam tidak boleh terpisah dengan industri halal. Menurut Ismail dan Mohd Noor (2013) yang menyatakan bahawa kewangan Islam secara perundangannya mewajibkan penggunaan aset pendasar yang patuh syariah atau berstatus halal. Elemen tersebut juga berkait rapat dengan saringan patuh syariah bagi sesebuah syarikat senaraian awam yang turut meletakkan syarat berkaitan perniagaan yang berstatus halal dan patuh syariah serta lain-lain kriteria yang dikemukakan Majlis Penasihat Syariah (SC, 2007b).

Irfan, Awang & Rahman (2013) menyatakan bahawa ekonomi halal merupakan suatu terma yang menggambarkan berkaitan penggabungan antara industri halal dan kewangan Islam yang berasal daripada sumber yang satu iaitu Islam. Ishak dan Man (2011) menegaskan bagaimana bukti daripada sumber dalil utama Islam, iaitu al-Quran dan Sunah yang menggesa bahawa sistem halal dan kewangan Islam mesti bersatu. Mohd Yunus dan Ahmad (2015) turut memilih pendapat supaya halal dan kewangan Islam perlu kepada integrasi dengan mengemukakan perbahasan berdasarkan dalil al-

Quran dan Sunnah melalui kitab-kitab utama (muktabar) seperti Al-Maraghiy, 2001, Al-Qurubi, 2007 dan Al-Nawawi, 1998. Syahida dan Siti Syafira (2015) menegaskan berkaitan kepentingan untuk memastikan halal merangkumi setiap aspek industri halal, termasuk urusan kewangan, yang sepatutnya bebas daripada faedah pinjaman (riba). Ia menjadi sangat ironi jika produk industri halal, termasuk makanan yang menjadi sebahagian daripada darah daging umat Islam, dicemari oleh riba dalam proses penghasilan dan pengedaran (Syahida & Siti Syafira, 2015). Manakala Bakar (2014), menyatakan bahawa adalah satu '*anomaly*' atau '*kepelikan*' dalam kerangka industri halal kerana penyaringan hanya terhad kepada produk akhir dan bukannya ke atas pengeluar produk tersebut.

MIFC (2015) dalam pada itu melaporkan bahawa pertumbuhan kewangan Islam telah membuka jalan bagi industri halal lebih dihargai seiring dengan konsep ekonomi Islam atau halal ekosistem yang semakin kerap diadaptasi. Laporan MIFC (2015) turut menegaskan bahawa pengiktirafan pasaran makanan halal tidak wujud secara bersendirian, bahkan sebahagian daripada paradigma ekonomi baru dengan menggabungkan pelbagai sektor lain yang mampu menjana aktiviti ekonomi, mewujudkan peluang pekerjaan dan peluang baru untuk usahawan serta memacu pertumbuhan eksport. Bertepatan dengan perkembangan ekosistem halal, WIEF Foundation (2015) mendedahkan berkaitan objektif Forum Ekonomi Islam Dunia (*World Islamic Economic Forum*) yang selari dengan inisiatif untuk menyokong penggabungan industri halal dunia dan kewangan Islam global. Justeru, Norafni (2017) berpendapat bahawa setiap unit dalam ekonomi perlu bekerjasama dalam memastikan kewangan Islam dan pasaran halal mencapai kesatuan di seluruh dunia melalui pelbagai aspek seperti urus tadbir, piawaian, penyelidikan dan pembangunan.

Irfan, Awang dan Rahman (2013) dan Ishak dan Man (2011) menyatakan bahawa penggabungan antara industri halal dan kewangan Islam perlu melihat kepada beberapa aspek seperti (i) pendidikan & latihan yang perlu digabungkan supaya saling melengkapi, (ii) perundangan, peraturan dan piawaian yang perlu diharmonikan dan berhubungan antara kedua-dua industri dan (iii) meningkatkan kesedaran dalam kalangan masyarakat dengan peranan dijalankan oleh pelbagai pihak sama ada agensi kerajaan atau swasta. Manakala Jaffar dan Musa (2014) menggunakan Teori Perancangan Sikap (*Theory of Planned Behavior*) kepada firma dan

organisasi halal bagi menilai keinginan menggunakan kewangan Islam hasil daripada sikap terhadap kewangan, norma subjektif dan kawalan penerimaan sikap. Penggabungan industri halal dan kewangan Islam menurut Jaffar dan Musa (2014) dipengaruhi oleh kesedaran dan tahap kecelikan pengusaha atau pemilik firma merupakan elemen yang signifikan. Justeru, Antara, Musa dan Hassan (2015) mencadangkan pengukuran kepada kecelikan halal dan kewangan Islam dapat membantu pembuat polisi memahami tahap kecelikan di kalangan pengguna terutamanya daripada perspektif pengusaha firma halal.

Kesedaran masyarakat dengan isu-isu halal semakin menebal dengan keprihatinan yang tinggi ditunjukkan apabila sesuatu perkara dibangkitkan melalui aduan secara rasmi, perbahasan di media arus perdana atau media sosial. Jabatan Kemajuan Islam Malaysia (JAKIM), (2017) memaparkan kira-kira 129 aduan diterima pada tahun 2017 (Januari hingga November) telah diperoleh melalui pelbagai medium sama ada aduan terus di kaunter Bahagian Hab Halal, panggilan telefon, e-mel elektronik, surat dan media sosial. Manakala akses kepada Portal Rasmi Halal Malaysia sehingga bulan Januari 2019 telah mencécah sebanyak 42,039,998 orang pengunjung. Perkara ini secara tidak langsung menunjukkan kesedaran yang semakin tinggi berkaitan halal di kalangan masyarakat di Malaysia mahupun di peringkat global.

Permintaan daripada pengguna dan masyarakat Islam global khususnya sangat berperanan penting dalam penghasilan produk dan perkhidmatan halal. Justeru, permintaan di pasaran sangat berkait dengan kesedaran halal di kalangan pengguna. Bagi masyarakat Islam, kewajipan dalam memilih makanan, barang dan perkhidmatan halal secara jelas dinyatakan dalam dalil-dalil al-Quran dan hadis. Sepertimana Nurhasanah, Munandar & Syamsun (2017) mendapati bahawa kesedaran halal, alasan kesihatan dan persepsi nilai mempunyai pengaruh yang positif kepada minat membeli produk halal oleh masyarakat Islam. Zaimah et al. (2014) pula mendapati bahawa terdapat sebahagian masyarakat yang mempunyai kesedaran yang tinggi bersetuju tentang kepentingan status logo halal namun masih terdapat sebahagiannya dalam golongan yang mempunyai kesedaran yang sederhana. Sungguhpun begitu kajian oleh Krishnan et al. (2017) mendapati bahawa golongan generasi Z (generasi milenium dan terdedah kepada teknologi dan media sosial secara meluas) masih mempunyai kesedaran yang

lemah berkaitan logo halal pada produk makanan dan barang serta restoran-restoran yang menyajikan makanan tanpa mempunyai logo halal. Faktor gaya hidup didapati Krishnan, Omar, Zahran, Syazwan dan Alyaa (2017) sebagai antara punca utama yang menyebabkan generasi Z ini kurang kesedaran berkaitan halal. Oleh yang demikian, Abdul Khalek dan Syed Ismail (2015) mencadangkan supaya pengetahuan dan kesedaran halal diterapkan dalam subjek pengajian Islam semenjak zaman persekolahan kepada anak-anak muda Islam bagi memupuk kefahaman yang betul terhadap produk makanan dan barang halal.

Kefahaman dan pengetahuan seseorang pengguna berkaitan Halal berperanan penting dalam membentuk kesedaran dalam pemilihan produk dan perkhidmatan halal. Kefahaman dan pengetahuan umumnya dikaitkan dengan literasi pengguna. Literasi sepetimana didefinisikan oleh Kamus Dewan (2005) bermaksud pengetahuan asas dan prinsip amalan berkaitan sesuatu. Ia memberi gambaran berkaitan kebolehan atau keupayaan seseorang mentafsir dan menguasai maklumat serta mengurus sesuatu subjek. Rumusnya literasi sepetimana cadangan Dewan Bahasa dan Pustaka (DBP) (2016) mempunyai padanan bahasa yang bermaksud kecelikan. Dapatkan oleh (Ambali & Bakar, 2014; Baharuddin, Kassim & Nordin, 2015; Butt, Rose, Wilkins & Ul Haq, 2017) menyatakan bahawa individu pengguna yang mempunyai pengetahuan berkaitan konsep halal mempunyai kesedaran yang tinggi terhadap pemilihan barang dan perkhidmatan halal. Dari sudut kewangan pula, Ahmad (2010) turut merumuskan literasi sebagai kebolehupayaan memahami berkaitan kewangan dan ia sepatutnya menjadi perkara yang perlu dititikberatkan oleh pengguna dan pengeluar juga.

Persoalannya, Norafni dan Zurina (2016) mendapati bahawa secara realiti masih kurangnya kesedaran di kalangan pengeluar untuk menggunakan modal yang berasaskan instrumen kewangan Islam sebagai kaedah dalam proses pengeluaran produk halal. Laporan Humayon et al. (2013) menunjukkan penguasaan firma pengeluar produk halal ialah sebanyak 80 peratus adalah dalam kalangan orang bukan Islam. Justeru bagi mereka, tiada satu kewajipan agama yang mendorong untuk menggunakan kewangan Islam sebagai instrumen pembentukan, modal kerja dan transaksi berkaitan kewangan. Namun bagi pengusaha mahupun pengguna yang beragama Islam, sewajarnya perlu wujud kesedaran untuk memastikan sumber

kewangan yang digunakan adalah juga patuh syariah. Faktor literasi kepada kewangan Islam seperti mana Ahmad (2010) adalah sangat penting kepada individu terutamanya golongan berpendapatan sederhana yang menjadi majoriti pengguna produk kewangan Islam. Menurut Ahmad (2010) lagi, seseorang Muslim yang tidak mengambil endah berkaitan larangan riba, *gharar* dan *maysir* akan berterusan menggunakan produk kewangan konvensional.

Justeru, seperti mana Wan Ahmad, Ab Rahman, Che Seman dan Ali, (2008) menegaskan bahawa faktor keagamaan individu yang berkaitan dengan pengetahuan agama secara formal dan matang sangat mempengaruhi pemilihan kewangan Islam. Namun Ahmad, Wahid dan Kastin (2007) menyatakan bahawa budaya mementingkan nilai ekonomi dalam membuat pilihan adalah berpunca daripada kurangnya nilai keimanan. Tambahnya lagi faktor seseorang individu untuk tidak memilih kewangan Islam disebabkan lebih mementingkan nilai keuntungan kewangan daripada persoalan halal atau haram (Ahmad, Wahid & Kastin 2007). Dalam pada itu, kajian oleh Hameed dan Abdullah (2015) secara spesifik menemukan pelbagai cabaran kepada firma Perusahaan Kecil dan Sederhana untuk menggunakan instrumen pembiayaan perdagangan kewangan Islam (*trade finance*) memberikan kesukaran dalam menjadikan kewangan Islam sebagai pilihan utama di samping faktor kesedaran pengusaha dan keperluan (*requirement*) yang ketat disyaratkan oleh institusi perbankan.

Antara, Musa dan Hassan (2016) memperincikan beberapa faktor utama seperti kewajipan agama, sokongan perniagaan, reputasi, kualiti perkhidmatan pelanggan, kesedaran dan celik halal dan kewangan Islam akan menentukan sikap pengusaha industri halal dalam memilih kewangan Islam. Antara, Musa dan Hassan (2017) pula telah mengklasifikasi tahap kecelikan pengusaha halal kepada tiga kelompok golongan iaitu tiada pengetahuan, berpengetahuan dan bijak. Sehubungan itu, pengukuran melalui tahap pengetahuan kepada pengguna dalam industri halal juga mampu untuk menilai sejauh mana persetujuan pengguna untuk menyatakan sokongan kepada integrasi antara kewangan Islam dan industri halal. Kajian ini akan memperluaskan kerangka teori atau model oleh Jaffar dan Musa (2014) dan Antara, Musa dan Hassan (2015) untuk menilai sejauh mana pengguna memahami dan bersetuju dengan integrasi atau penggabungan industri halal dan kewangan Islam.

Metodologi Kajian

Pendekatan yang digunakan pada kajian ini adalah berbentuk kuantitatif. Ia digunakan bagi mengukur kefahaman dan persetujuan masyarakat berkaitan penggabungan atau integrasi industri halal dan kewangan Islam dalam proses saringan bagi mendapatkan pengiktirafan halal. Oleh yang demikian, pemboleh ubah bagi kajian ini adalah bersifat kualitatif dengan data dianalisis menggunakan analisis regresi logistik. Sepertimana Field (2009), analisis regresi logistik menganggarkan kebarangkalian pemerhatian berpihak kepada salah satu kategori yang berbentuk dikotomi (*dichotomous*) di mana pemboleh ubah bersandar bergantung kepada satu atau lebih pemboleh ubah bebas. Ini bermakna, hasil analisis akan dapat meramal seseorang individu itu berpihak kepada salah satu kategori berdasarkan perbezaan maklumat yang diperoleh.

Data yang digunakan pada kajian ini merupakan data primer yang terhasil daripada borang soal selidik yang diedarkan kepada sampel yang dipilih secara rawak sekitar Lembah Klang. Seramai 224 orang responden telah memberikan maklum balas melalui soal selidik yang diedarkan. Soal selidik tersebut mengandungi empat (4) bahagian utama. Bahagian A merupakan soalan yang berbentuk demografi bagi mendapatkan maklumat latar belakang responden. Manakala tiga bahagian lain merupakan konstruk pemboleh ubah bebas yang akan meramalkan kebarangkalian keputusan berkaitan persetujuan pengguna kepada integrasi industri halal dan kewangan Islam. Ia meliputi konstruk seperti kesedaran terhadap pensijilan halal, literasi halal dan literasi kewangan Islam. Bagi memastikan soal selidik yang dilakukan boleh dipercayai, Field (2009) dan Hair, Babin, Money, Samouel dan Michael (2015) menekankan bahawa ujian *Cronbach's alpha* perlu dilaksanakan. Oleh itu, ujian *Cronbach's alpha* akan dilaksanakan pada kajian ini untuk memastikan kajian yang direka adalah bertepatan untuk mengukur pemboleh ubah sepertimana objektif kajian.

Bagi menganalisis data yang diperoleh, perisian *Statistical Package for the Social Sciences* (SPSS) versi 25 digunakan dengan model logit binomial sepertimana saranan Gujarati, Damodar dan Dawn (2009) diguna bagi menganggarkan kebarangkalian pemboleh ubah bersandar yang berbentuk dikotomi kepada pemboleh ubah bebas

yang kebanyakannya berbentuk dami. Model yang dianggarkan pada kajian adalah seperti berikut:

$$P_i = E(Y = 1/X) = 1 / (1 + e^{-Z}) \quad (1)$$

Di mana:

P_i adalah kebarangkalian bagi responden yang bersetuju dengan integrasi halal dan kewangan Islam, iaitu $Y=1$, manakala $Y=0$ adalah tidak bersetuju dengan integrasi halal dan kewangan Islam.

Persamaan (1) ditulis dalam bentuk seperti berikut:

$$P_i = 1 / (1 + e^{-Z}) = e^Z / (1 + e^Z) \quad (2)$$

Jika P_i adalah kebarangkalian bagi responden yang bersetuju dengan integrasi industri halal dan kewangan Islam iaitu $Y=1$, maka kebarangkalian bagi responden tidak bersetuju ialah $Y=0$ iaitu bersamaan $(1-P_i)$. oleh itu kebarangkalian tidak bersetuju dengan integrasi halal dan kewangan Islam ialah:

$$(1-P_i) = 1 / (1 + e^Z) \quad (3)$$

Justeru, nisbah kebarangkalian untuk responden bersetuju dengan integrasi industri halal dan kewangan Islam adalah seperti persamaan (4), iaitu:

$$P_i / (1 - P_i) = e^Z \quad (4)$$

Dengan mengambil natural log bagi persamaan (4) maka akan memperoleh persamaan (5) iaitu:

$$\begin{aligned} L &= \ln [P_i / (1 - P_i)] = \ln e^Z \\ &= Z_i \\ &= f(X) \end{aligned} \quad (5)$$

Berdasarkan persamaan (5) kajian ini akan menguji beberapa pemboleh ubah yang di pertimbangkan mempengaruhi persetujuan kepada integrasi halal dan kewangan Islam iaitu:

$$Z_i = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \beta_3 X_3 + \dots + \beta_n X_n \quad (6)$$

Di mana Z_i adalah satu fungsi $f(X)$ dengan X ialah pemboleh ubah bebas yang akan dipertimbangkan. Oleh yang demikian, berasaskan kepada persamaan (6), model khusus yang akan dianggarkan pada kajian ini adalah:

$$L_i = \ln \{P_i / (1 - P_i)\} = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \beta_3 X_3 + \beta_4 X_4 + \beta_5 X_5 + \beta_6 X_6 + \beta_7 X_7 + \beta_8 X_8 + \beta_9 X_9 + \beta_{10} X_{10} + \mu \quad (7)$$

di mana,

L_i : log bagi nisbah ‘odds’¹ ciri ke-i dengan i ialah persetujuan kepada integrasi industri halal dan kewangan Islam;

X_1 : dami jantina; 1 = lelaki dan 0 = perempuan

X_2 : umur responden (dinyatakan)

X_3 : dami taraf perkahwinan; 1 = berkahwin, 0 = bujang

X_4 : dami kategori pekerjaan; 1 = sektor kerajaan, 0 =

sektor swasta

X_5 : dami tahap pendidikan tertinggi responden 1=ijazah, sarjana & PhD, 0 = Sekolah menengah & Diploma.

X_6 : jumlah pendapatan responden

X_7 : dami pendidikan atau pengetahuan agama ; 1= pendidikan secara formal, 0 = pendidikan secara tidak formal.

X_8 : dami tahap kesedaran penggunaan produk/ perkhidmatan halal; 1 = tahap kesedaran tinggi, 0 = kurang/rendah tahap kesedaran.

X_9 : dami tahap literasi/pengetahuan terhadap pensijilan halal; 1 = tahap literasi tinggi, 0 = kurang/rendah tahap literasi.

X_{10} : dami tahap literasi/pengetahuan terhadap kewangan Islam; 1 = tahap literasi tinggi, 0 = kurang/rendah tahap literasi.

μ : ralat.

Ujian statistik *wald* seterusnya akan digunakan dalam menganalisis data pada kajian ini. Sepertimana field (2009), statistik *wald* merupakan statistik analogi yang mempunyai edaran (*distribution*)

¹ ‘odds’ ialah angka yang menunjukkan kemungkinan beberapa peristiwa yang mungkin (mencerminkan kemungkinan peristiwa itu akan berlaku). Ia diungkap dalam bentuk “X” kepada “Y”.

yang dikenali sebagai *chi-square distribution* dengan tujuan untuk memberitahu sama ada beta koefisien kepada penganggar adalah berbeza daripada kosong secara signifikan. Menurut Field (2009) lagi, kita mengandaikan bahawa peramal (*predictor*) (pemboleh ubah X) akan menghasilkan sumbangan yang signifikan pada kebarangkalian pemboleh ubah bersandar (Y) sekiranya nilai pekali/koefisien adalah secara signifikan lebih besar daripada kosong. Oleh itu persamaan bagi pengiraan ujian statistik *wald* adalah seperti berikut:

$$\text{Wald} = \frac{\frac{b}{SE_b}}{\frac{b}{SE_b}}$$
 (8)

Persamaan (8) menunjukkan nilai pekali (koefisien) regresi dibahagikan dengan ralat piawai (*standard error*) yang berkaitan.

Hasil Kajian

Analisa deskriptif kepada data yang diperoleh hasil soal selidik yang diedarkan sekitar Lembah Klang (Wilayah Persekutuan Kuala Lumpur & Putrajaya, Selangor dan Negeri Sembilan) telah memperoleh maklum balas daripada 224 orang responden. Jadual satu (1) secara umum menunjukkan pecahan demografi responden yang mewakili item seperti jantina, umur, status perkahwinan, pekerjaan, pendidikan tertinggi, pendapatan bulanan dan pengetahuan agama. Hasil penelitian mendapati 117 orang responden (52.2%) ialah lelaki dan 107 orang (47.8%) wanita telah mengambil bahagian memberikan maklum balas kepada soal selidik kefahaman atau persepsi pengguna berkaitan integrasi industri halal dan kewangan Islam. Dari segi umur pula, soal selidik yang diedar memerlukan responden untuk menyatakan umur sebenar mereka. Namun begitu, klasifikasi umur responden yang terlibat dibentuk untuk melihat kumpulan umur yang berbeza. Justeru, majoriti responden berada pada kumpulan umur antara 26 tahun hingga 44 tahun dengan jumlah keseluruhan responden ialah sebanyak 162 orang atau kira-kira pada sekitar 72.3 peratus. Bagi item taraf perkahwinan, 179 orang (79.9%) responden berstatus berkahwin dan bakinya sebanyak 45 orang (20.1%) ialah bujang.

Jadual 1

Demografi Responden

Item	Kekerapan (orang)	Peratusan (%)
Jantina		
Lelaki	117	52.2
Perempuan	107	47.8
Umur		
Kurang 25 tahun	24	10.7
26 – 34 tahun	76	33.9
35 – 44 tahun	86	38.4
45 – 55 tahun	35	15.6
56 – 64 tahun	3	1.3
Taraf Perkahwinan		
Berkahwin	179	79.9
Bujang	45	20.1
Pekerjaan		
Sektor Kerajaan	148	66.1
Sektor Swasta	76	33.9
Tahap Pendidikan Tertinggi		
Sekolah Menengah	29	12.9
Diploma	23	10.3
Ijazah Sajana Muda	127	56.7
Ijazah Sarjana (Master)	43	19.2
PhD	2	0.9
Pendapatan		
Bawah RM1,500	24	10.7
RM1,501-RM3,000	57	25.4
RM3,001-RM4,500	49	21.9
RM4,501-RM6,000	68	30.4
RM 6,001 - RM10,000	21	9.4
RM10,001 Ke Atas	5	2.2
Peringkat Tertinggi Pendidikan/ Pembelajaran Agama		
Sekolah Rendah	65	29.0
Sekolah Menengah	128	57.1
Kolej / Universiti	15	6.7
Tidak Formal (Pondok, Kuliah/ Kelas, Masjid)	2	0.9
Tidak Berkaitan		

Untuk bidang pekerjaan, seramai 148 orang (66.1%) responden merupakan kakitangan perkhidmatan awam kerajaan dan 76 orang (33.9%) responden berkhidmat dalam sektor swasta. Bagi aspek tahap pendidikan tertinggi, majoriti responden yang diterima mempunyai latar belakang pendidikan di peringkat ijazah sarjana muda dan ke atas dengan jumlah seramai 172 orang (76.8%) dan selebihnya mewakili 10.3 peratus mempunyai diploma dan 12.9 peratus di peringkat sekolah menengah. Item terakhir dalam bahagian satu (1) pada demografi seperti Jadual 1 merujuk kepada pengetahuan atau pendidikan agama Islam yang diperoleh. Majoriti responden mempunyai latar belakang untuk memperoleh pendidikan agama secara formal sama ada di peringkat sekolah rendah, sekolah menengah atau peringkat tertiar (kolej/universiti) dengan jumlah responden adalah sebanyak 207 orang (92.4%). Manakala bakinya sebanyak 15 orang responden (6.7%) memperoleh pengetahuan agama secara tidak formal sama ada melalui pondok, kelas atau kuliah di masjid atau surau.

Jadual 2 pula merujuk kepada nilai min dan skor daripada konstruk pemboleh ubah yang mempunyai kebarangkalian mempengaruhi keputusan sama ada responden bersetuju dengan integrasi industri halal dan kewangan Islam. Ia juga disesuaikan dengan objektif pada kajian ini untuk melihat kefahaman dan persetujuan pengguna kepada integrasi industri halal dan kewangan Islam serta ketekalan pengguna dalam mendorong keputusan yang diperoleh. Hasil maklum balas daripada responden dengan nilai min sebanyak 3.94. Daripada 22 soalan yang berskala likert 1 (sangat tidak setuju) kepada 5 (sangat setuju) yang dimajukan kepada responden menunjukkan 75.89 peratus bersetuju dengan integrasi industri halal dan kewangan Islam. Manakala 24.11 peratus daripadanya tidak bersetuju dengan perkara tersebut.

Manakala tiga konstruk yang menjadi pemboleh ubah bebas bagi mempengaruhi keputusan pada pemboleh ubah bersandar terdiri daripada elemen kesedaran terhadap pensijilan halal, literasi atau pengetahuan berkaitan pensijilan halal dan literasi atau pengetahuan berkaitan kewangan Islam. Elemen kesedaran kepada pensijilan halal dan kewangan Islam merupakan antara faktor keengganan firma pemegang sijil halal menggunakan kewangan Islam sebagai instrumen dalam modal kerja dan pembiayaan. Kurangnya kesedaran terhadap kewangan Islam dan pensijilan halal menyebabkan sesebuah firma

enggan menggunakan kewangan Islam. Hal ini umumnya berkaitan dengan kurangnya pengetahuan dan didikan agama yang menyatakan kewajipan dalam menggunakan kewangan Islam (Ahmad, Wahid & Kastin, 2007; Jaffar & Musa, 2014; Hameed & Abdullah 2015; Norafni, 2017). Sepertimana Ishak dan Man (2011) dan Irfan, Awang dan Rahman (2013) mencadangkan supaya kesedaran terhadap pensijilan halal diterapkan di kalangan masyarakat supaya ia menambah keprihatinan daripada pengeluar dan pengguna dalam memilih produk atau perkhidmatan yang digunakan. Oleh yang demikian, kajian oleh Antara, Musa dan Hassan (2016; 2017) menyarankan kepentingan literasi atau pengetahuan yang mendalam berkaitan pensijilan halal dan hukum-hukumnya serta literasi kewangan Islam akan menentukan sikap masyarakat dalam memastikan elemen patuh syariah pada pensijilan halal dan kewangan Islam menjadi keutamaan dalam pilihan.

Jadual 2

Dapatkan Maklum Balas Responden Berdasarkan Konstruk

Perkara	n	min	Sisihan Piawai	Ya	Tidak
Kesedaran terhadap halal	224	4.78	0.59	97.32%	2.68%
Literasi halal	224	3.75	0.59	65.18%	34.82%
Literasi kewangan Islam	224	4.43	0.56	91.52%	8.48%
Integrasi halal dan kewangan Islam	224	3.94	0.73	75.89%	24.11%

Bagi konstruk yang pertama, elemen kesedaran responden terhadap produk dan perkhidmatan halal diukur bagi menentukan tahap seseorang individu sama ada tinggi atau sebaliknya. Sebanyak empat soalan dibentuk bagi menilai tahap kesedaran responden terhadap produk dan perkhidmatan halal. Hasil maklum balas mendapat dengan nilai min 4.78 sebanyak 97.32 peratus memiliki tahap kesedaran yang tinggi, manakala sebanyak 2.68 peratus masih lagi kurang

mempunyai kesedaran terhadap persijilan halal. Manakala bagi konstruk yang kedua berkaitan literasi pensijilan halal menunjukan hasil min yang diperoleh ialah 3.75 dengan skor sebanyak 65.18 peratus responden mempunyai pengetahuan yang baik dan 34.82 peratus adalah sebaliknya. Daripada beberapa soalan yang membentuk konstruk literasi halal, persoalan berkaitan pengetahuan responden sama ada mengetahui pengiktirafan pensijilan halal oleh agensi bertanggungjawab meliputi semua aspek termasuk input seperti modal kerja dan kewangan yang patuh syariah telah mempengaruhi nilai min. Keputusan menunjukkan majoriti responden beranggapan bahawa pengiktirafan halal telah meliputi semua aspek termasuk kewangan sedangkan ia tidak menjadi salah satu faktor dalam proses pemberian sijil halal sepertimana Manual Prosedur Pensijilan Halal Malaysia (2014). Manakala konstruk berkaitan literasi kewangan Islam hasil maklum balas menunjukkan nilai min diperoleh 4.43 dengan skor sebanyak 91.52 peratus responden mempunyai tahap pengetahuan yang baik dan 8.48 peratus adalah sebaliknya.

Penganggaran Analisis Regresi Logistik

Dengan menggunakan SPSS versi 25, data yang diperoleh daripada hasil soal selidik telah dianalisis menggunakan regresi binomial logistik. Sepertimana Field (2009) dan Hair et al. (2015), soal selidik ini diukur tahap boleh dipercayai dengan ujian Cronbach's Alpha. Hasil ujian mendapati bahawa tiga (3) konstruk pemboleh ubah pada kajian soal selidik adalah pada nilai yang boleh dipercayai melebihi kekuatan julat pekali alpha. Jadual tiga (3) menunjukkan keputusan ujian yang mewakili konstruk (i) kesedaran terhadap halal sebanyak 0.950 (ii) literasi halal sebanyak 0.731, dan (iii) literasi kewangan Islam, sebanyak 0.904. Manakala bagi konstruk persetujuan integrasi halal dan kewangan Islam, jumlah cronbach's alpha ialah 0.869. Keputusan ujian *cronbach's alpha* bagi ketiga-tiga konstruk menunjukkan soalan-soalan dijawab oleh responden secara konsisten dengan berkolerasi tinggi (Hair et al., 2015). Manakala hasil ujian ke atas model kajian dengan *Hosmer* dan *Lemeshore* seperti menunjukkan nilai *Chi-square* sebanyak 5.863 pada lapan darjah kebebasan dan nilai P (signifikan) 0.663. Ini menunjukkan bahawa P adalah lebih besar daripada 0.05 yang memberi maksud tidak signifikan dan model adalah mempunyai kepadanan yang baik dengan data.

Jadual 3

Keputusan Ujian Cronbach's Alpha

Konstruk faktor	Cronbach's Alpha
Kesedaran terhadap halal	0.950
Literasi halal	0.731
Literasi kewangan Islam	0.904
Integrasi halal dan kewangan Islam	0.869

*Hair et al. (2015): <0.60 Lemah, 0.60 sehingga <0.70 = Sederhana, 0.70 sehingga < 0.80 = Baik, 0.80 sehingga < 0.90 = Sangat baik, >0.90 = Cemerlang.

Hasil analisis regresi binomial logistik menggunakan model yang dibentuk telah memberikan keputusan seperti Jadual 4. Daripada model tersebut, terdapat empat pemboleh ubah bebas yang mempunyai hubungan yang signifikan dengan pemboleh ubah bersandar iaitu persetujuan untuk integrasi industri halal dan kewangan Islam.

Jadual 4

Keputusan Analisis Regresi Binomial Logistik

Pemboleh ubah bebas	Persetujuan integrasi halal dan kewangan Islam				
	Tanda Arah	Koefisien (β)	Statistik	Sig.	Exp
		Wald		Koefisien (β)	
Jantina	+	.296	.668	.414	1.345
Umur sebenar	+	.220	.052	.819	1.246
Taraf perkahwinan	+	.308	.351	.554	1.360
Pekerjaan	-	.112	.080	.778	.894
Pendidikan	+	.365	.715	.398	1.440
Pendapatan sebenar	+	.000	1.414	.234	1.000
Pendidikan/Pengetahuan agama	+	1.470**	5.124	.024	4.350
Kesedaran halal	+	1.839*	3.565	.059	6.292
Literasi halal & Pensijilan halal	+	.918**	6.341	.012	2.503
Literasi kewangan Islam	+	1.020*	3.635	.057	2.774
Constant	-	3.248	6.181	.013	.039

*Signifikan pada aras keertian 10%

**Signifikan pada aras keertian 5%

Oleh yang demikian, persamaan regresi bagi model yang digunakan untuk meramalkan kebarangkalian responden faham dan bersetuju dengan integrasi industri halal dan kewangan Islam adalah seperti berikut:

$$\begin{aligned}\text{Log } [P_i / (1 - P_i)] = & -3.248 + .296 X_1 + 0.220 X_2 + 0.308 X_3 - \\& 0.112 X_4 + 0.365 X_5 + 0.000 X_6 + 1.470 X_7 + \\& 1.839 X_8 + 0.918 X_9 + 1.020 X_{10}\end{aligned}$$

Berdasarkan keputusan regresi tersebut, satu pemboleh ubah daripada kumpulan demografi responden iaitu berkaitan dengan pendidikan agama mempunyai hubungan yang signifikan pada aras keertian lima peratus dengan kebarangkalian responden bersetuju dengan integrasi industri halal dan kewangan Islam sebanyak 4.350 dengan peningkatan setiap tahap pendidikan agama yang diperoleh secara formal. Keadaan ini menunjukkan semakin tinggi pendidikan agama yang diperoleh secara formal akan meningkatkan tahap pengetahuan responden berkaitan industri halal dan kewangan Islam. Ia menjustifikasi hujah Wan Ahmad et al. (2008) akan kepentingan penerapan ilmu berkaitan pensijilan halal dan juga kewangan Islam diterap dalam fasa awal pendidikan. Namun demikian bagi enam lagi pemboleh ubah bebas yang mewakili demografi responden iaitu jantina, umur, taraf perkahwinan, pekerjaan, pendidikan dan pendapatan dilihat tidak mempengaruhi model kajian secara signifikan.

Manakala bagi pemboleh ubah literasi halal dan pensijilan halal menunjukkan nilai yang signifikan pada aras keertian lima peratus dengan kebarangkalian responden bersetuju dengan integrasi industri halal dan kewangan Islam sebanyak 2.503 sekiranya responden mempunyai tahap pengetahuan dan kecelikan berkaitan halal dan proses pensijilan halal yang lebih baik. Bagi konstruk berkaitan literasi kewangan Islam, jumlah log nisbah *odd* ialah sebanyak 2.774 pada aras keertian 10 peratus kebarangkalian responden yang mempunyai tahap kecelikan kewangan Islam yang tinggi akan bersetuju untuk penggabungan proses saringan pengiktirafan sijil halal dengan elemen kewangan Islam. Kedua-dua konstruk ini merupakan faktor yang memperkuatkan hujahan bahawa kesedaran berkaitan halal perlu seiring dengan kecelikan/pengetahuan yang menyeluruh berkaitan halal atau kewangan Islam. Kebarangkalian

berkaitan kesedaran telah menunjukkan keputusan signifikan pada aras keertian 10 peratus dengan nisbah *odd* 6.292 peningkatan kepada persetujuan integrasi halal dan kewangan Islam bagi responden yang mempunyai tahap kesedaran penggunaan produk dan perkhidmatan halal.

Hubungan yang signifikan bagi ketiga-tiga konstruk pemboleh ubah bebas kepada kebarangkalian persetujuan integrasi industri halal dan kewangan Islam menunjukkan kepentingan kesedaran dan literasi dalam kedua-dua bidang pensijilan halal dan kewangan Islam. Ia secara tidak langsung memberikan gambaran bahawa wujudnya kesedaran tanpa memiliki pengetahuan atau kecelikan yang baik berkaitan halal dan kewangan Islam tidak mampu mempengaruhi kebarangkalian persetujuan responden berkaitan integrasi industri halal dan kewangan Islam. Secara keseluruhan jelas menunjukkan bahawa faktor pengetahuan agama yang diperoleh secara formal akan memupuk kesedaran dan menyemai pengetahuan berkaitan halal dan kewangan Islam hingga wujudnya kesefahaman bagi memastikan pematuhan syariah meliputi semua aspek kehidupan terutamanya berkaitan produk dan perkhidmatan halal yang perlu diintegrasikan dengan saringan kepada input kewangan.

Perbincangan dan Implikasi Dasar

Keputusan analisis regresi binomial logistik pada kajian menunjukkan bahawa pemboleh ubah seperti tahap pendidikan agama, literasi pensijilan halal dan literasi kewangan Islam secara konsisten menjadi elemen yang signifikan dalam mempengaruhi persetujuan responden berkaitan integrasi atau penggabungan proses saringan pengiktirafan halal bukan sahaja melibatkan bahan mentah yang diguna, bahkan kepada tatacara kewangan sebuah firma yang lebih patuh syariah. Sepertimana Antara, Musa dan Hassan (2015: 2016), ia merupakan kajian yang diperluaskan khusus untuk mengetahui kebarangkalian pengguna dipengaruhi oleh literasi halal dan kewangan Islam. Perbezaan boleh dijelaskan dengan fakta bahawa faktor kesedaran sahaja tidak mencukupi tanpa kefahaman dan kecelikan berkaitan halal, proses pensijilan halal dan kewangan Islam untuk responden bersetuju dengan integrasi proses saringan patuh syariah industri halal dengan kewangan Islam pada sesebuah firma. Jelas menunjukkan latar belakang responden yang mempunyai

pendidikan agama secara formal sepetimana juga daptan oleh Wan Ahmad et al. (2008) dan Abdul Khalek dan Syed Ismail (2015) mampu meningkatkan kefahaman responden berkaitan pentingnya integrasi saringan patuh syariah bagi produk halal dilaksanakan.

Hasil maklum balas responden pada konstruk literasi halal telah membuktikan bahawa anggapan kepada pensijilan halal sewajarnya meliputi semua aspek input sesuatu produk halal itu dihasilkan termasuk instrumen modal kerja, pelaburan dan pembiayaan yang patuh syariah. Oleh yang demikian, keputusan kajian yang menunjukkan majoriti responden (75.89%) bersetuju supaya integrasi atau penggabungan industri halal dan kewangan Islam wajar menjadi kriteria utama dalam pengiktirafan sesuatu produk atau perkhidmatan berstatus halal. Dari sudut hukumnya, sepetimana Mohd Yunus dan Ahmad (2015) mendapati terdapat perselisihan pendapat berkaitan kewajipan sesebuah firma menggunakan input pembiayaan atau sumber yang patuh syariah. Namun demikian, Mohd Yunus dan Ahmad (2015) cenderung untuk menyatakan kewajipan sesebuah firma pengeluar produk dan perkhidmatan halal untuk menggunakan modal kerja, pelaburan dan pembiayaan daripada sumber yang patuh syariah berdasarkan kekuatan hujah yang diperoleh daripada cendekiawan Islam yang terdahulu. Dapatan oleh Syahida & Siti Syafira (2015) dan Lokman (2015) menegaskan keperluan yang sangat utama dalam memastikan elemen patuh syariah pada semua perkara termasuk aspek kewangan yang menjadi teras dalam pengiktirafan pensijilan halal. Dengan tegas Rahman et al. (2017) menyatakan bahawa firma halal tidak sepatutnya melanggar prinsip syariah dalam semua aspek termasuk berkaitan kewangan.

Namun demikian, perbandingan ketara dilihat dalam laporan Kementerian Kewangan Malaysia (2018b) berkaitan jumlah pembiayaan oleh perbankan Islam untuk tujuan perniagaan dan perdagangan yang berkemungkinan termasuk pemegang pensijilan halal Malaysia hanya sekitar RM2.46 bilion berbanding hasil eksport produk halal pada tahun 2017 sepetimana laporan Halal Development Corporation (HDC) yang menccah RM43.3 bilion. Ia bertepatan dengan dapatan Humayon et al. (2013) dan kenyataan Badlyshah (2011) bahawa majoriti firma pemegang sijil halal tidak menggunakan instrumen kewangan Islam sebagai modal kerja atau transaksi kewangan. Situasi ini terjadi disebabkan beberapa faktor seperti komitmen kepada agama dan peraturan sedia ada yang tidak

mewajibkan penggunaan instrumen kewangan Islam (Humayon et al., 2013; Syahida & Siti Syafira, 2015; Zamanira, et al., 2018). Kesukaran dalam mendapatkan pembiayaan juga menjadi faktor kurangnya penggunaan instrumen kewangan Islam oleh firma industri halal (Hameed & Abdullah, 2015 dan Abdullah & Oseni, 2017).

Namun dari sudut positif, inisiatif Malaysia melalui Kementerian Kewangan (2018a) telah memperuntukkan beberapa perkara khusus kepada perkembangan industri halal khususnya berkaitan pembiayaan patuh syariah seperti (i) dana untuk eksport produk halal sebanyak RM1 bilion dengan kadar keuntungan serendah 2%, dan (ii) dana pembiayaan kepada PKS industri halal dengan jumlah keseluruhan sekitar RM2.4 bilion melalui agensi seperti EXIM bank, Perbadanan Usahawan Nasional Berhad (PUNB) dan TEKUN Nasional. Inisiatif ini secara tidak langsung menyokong kepada usaha penggabungan/integrasi industri halal dan kewangan Islam. Institusi kewangan Islam khususnya perlu terus berusaha untuk mempelbagaikan produk kewangan yang bersesuaian dengan firma industri halal khususnya yang bersaiz kecil dan sederhana. Pembiayaan berasaskan ekuiti seperti modal teroka (*venture capital*) sepertimana cadangan Syahida dan Siti Syafira (2015) dan Ahmad (2008) mampu membantu usahawan industri halal membuat pemilihan kepada kewangan Islam. Begitu juga beberapa cadangan alternatif untuk membiayai firma industri halal secara patuh syariah seperti kajian oleh Abdullah dan Oseni (2017) dengan penggunaan instrumen pendanaan awam (*crowdfunding*) dan Suhairah and Rizkiah (2018) dengan memanfaatkan teknologi perdagangan dalam talian (*online*) serta platform pengantara (*intermediary platform*) bagi tujuan suai padan antara pelabur dan usahawan industri halal.

Dapatan kajian ini menunjukkan majoriti responden bersetuju untuk integrasi kewangan dan industri halal. Justeru, penggabungan/integrasi antara industri halal dan kewangan Islam adalah sangat mustahak dan akan memberikan impak yang besar bukan sahaja kepada ekonomi bahkan yang lebih penting berkaitan dengan kesempurnaan maqasid syariah yang perlu dipelihara oleh seseorang Muslim. Namun untuk merealisasikan penggabungan ini dorongan faktor polisi, peraturan dan perundangan memainkan peranan yang sangat penting. Sepertimana (Ismail & Mohd Noor, 2013; Bakar, 2014; Rahman et al., 2017) mencadangkan supaya satu kaedah saringan baru wajar diperkenalkan dengan melihat sumber dana atau pembiayaan

bagi sesebuah firma pengeluar produk atau perkhidmatan dalam industri halal. Ia juga bertepatan dengan kaedah saringan patuh syariah Suruhanjaya Sekuriti Malaysia (2018) kepada syarikat senaraian awam (listed company) yang perlu melepassi saringan kurang 33 peratus sumber dana dan pelaburan dalam instrumen kewangan konvensional berbanding keseluruhan aset syarikat.

Manfaat penggabungan industri halal dan kewangan Islam akan meningkatkan lagi pemerkasaan ekonomi Islam. Sepertimana Abd Hamid (2018), ekosistem halal terbentuk dengan permulaan pembiayaan daripada sumber yang patuh syariah, pengeluaran output produk halal seterusnya pelaburan yang mampu menjana keuntungan yang patuh syariah kepada semua pelabur. Lantaran itu, Ismail dan Mohd Noor (2013) turut mencadangkan supaya Keluaran Negara Kasar (KNK) Halal boleh diperkenalkan sekiranya usaha penggabungan atau integrasi halal dan kewangan Islam dapat dilaksanakan. Namun pemisahan antara industri halal dan kewangan Islam yang masih berterusan boleh mengakibatkan pemunggiran kewangan Islam oleh industri halal sehingga akan menyukarkan usaha dalam menjadikan ia sebagai pilihan utama dalam arus perdana sistem kewangan (Bakar, 2014). Keterbatasan agensi berkaitan industri halal sedia ada mungkin menyukarkan pelaksanaan integrasi halal dan kewangan Islam. Oleh yang demikian cadangan pemberian simbol patuh syariah dalam kewangan Islam seperti yang diberikan kepada firma dalam pasaran saham mungkin boleh dilaksanakan. Lantas, kelompongan seperti ini memerlukan kajian lanjut bagi melihat kesesuaian berkaitan peranan dan impak yang perlu dimainkan oleh sesebuah agensi yang bersesuaian bagi merealisasikan integrasi industri halal dan kewangan Islam.

Kesimpulan

Pasaran produk dan perkhidmatan halal semakin berkembang di seluruh dunia dengan permintaan dan minat yang tinggi ditunjukkan oleh bukan sahaja masyarakat Islam bahkan juga permintaan daripada bukan Muslim. Kewajipan memilih produk halal bukan sahaja atas tuntutan agama kepada umat Islam malah prinsip halal yang mengandungi elemen baik lagi suci membantu pemasarannya kepada permintaan dari masyarakat bukan Islam. Manakala perkhidmatan kewangan Islam pula dilihat setanding dan

terus berkembang bagi menyaingi perkhidmatan yang ditawarkan oleh kewangan konvensional. Bagi masyarakat Islam, matlamat (*maqasid*) Syariah telah memperincikan bagaimana perlunya menjaga lima perkara utama dalam kehidupan iaitu agama, nyawa, akal, harta dan keturunan. Realiti menunjukkan kedua-dua industri halal dan kewangan Islam masih terpisah dari sudut pelaksanaannya. Sewajarnya ia perlu saling melengkapi bagi memenuhi keperluan masyarakat Islam. Tidak dinafikan piawaian, peraturan dan perundangan sedia ada yang diguna pakai oleh industri halal khususnya di Malaysia merupakan yang terbaik dan komprehensif. Justeru prestasi yang baik dan positif bagi kedua-dua industri halal dan kewangan Islam wajar terus diperkasakan sehingga ia menjadi pilihan arus perdana kepada masyarakat Islam.

Kajian ini dengan objektif utamanya untuk melihat bagaimana persetujuan masyarakat pengguna berkaitan pemerkasaan industri halal dan kewangan Islam melalui penggabungan atau integrasi kedua-duanya dalam proses saringan patuh syariah. Bagi mencapai objektif kajian, penggunaan model yang meliputi pemboleh ubah seperti jantina, umur, taraf perkahwinan, pekerjaan, pendidikan, pendapatan, pendidikan agama, kesedaran, literasi halal dan kewangan Islam telah dibentuk. Hasil analisa regresi logistik binomial, dapatan telah membuktikan bahawa pendidikan agama yang formal berkaitan halal dan kewangan Islam perlu diterapkan semenjak awal fasa pendidikan. Pendidikan agama sekali gus akan berkait dengan kesedaran dan literasi individu dalam memahami halal dan juga kewangan Islam yang didapati mempunyai hubungan yang signifikan dengan objektif kajian. Dapatan pada kajian ini secara langsung telah melanjutkan kajian-kajian sebelumnya yang memfokuskan kepada pihak pengeluar. Oleh yang demikian bagi merealisasikan objektif kepada penggabungan industri halal dan kewangan Islam ini terlaksana, kajian bagi melihat agensi dan kaedah yang bersesuaian untuk proses saringan yang digabungkan telah membuka kepada perbincangan dan penyelidikan pada masa akan datang.

Penghargaan

Kajian ini tidak menerima apa-apa geran daripada mana-mana agensi, awam, swasta atau organisasi tidak berkeuntungan.

Rujukan

- Abdullah, S., & Oseni, U. A. (2017). Towards a shari'ah compliant equity-based crowdfunding for the halal industry in Malaysia. *International Journal of Business and Society*, 18(S1), 223-240.
- Abd Hamid, B. (2018). The role of halal: Finance in production and investment of halal industry. Dlm Baharom Abdul Hamid & Adam Ng (Pty.) *If hub* (2nd ed.) (hlm. 1-6), Issue 10, June, Kuala Lumpur: International Centre for Education in Islamic Finance.
- Abdul Khalek, A., & Syed Ismail, S. H. (2015). Why are we eating halal: Using the theory of planned behavior in predicting halal food consumption among generation Y in Malaysia. *International Journal of Social Science and Humanity*, 5(7), 608-612.
- Ahmad, K. A. (2008, 27 Mei). Financing halal business: Islamic solutions for Muslim entrepreneurs in Malaysia. Dlm. *International Conference on Entrepreneurship* (ICE). Anjuran Kolej Universiti Islam Antarabangsa Selangor (KUIS). Langkawi: Kedah.
- Ahmad, M. (2010). Why Islamic financial literacy is important (Dlm) *Personal money*. Mac, hlm. 46.
- Ahmad, S., Wahid, H., & Kastin, S. (2007). PKS di persada dunia melalui tanda halal: Kes Gelagat pengguna. Dlm M. N. Nooh (Pty) *Penjenamaan halal: Satu paradigma baru* (hlm.71-97). Negeri Sembilan: Universiti Sains Islam Malaysia,
- Ambali, A. R., & Bakar, A. N. (2014). People's awareness on halal foods and products: Potential issues for policy-maker. *Social and Behavioral Sciences Procedia*, 121, 3-25.
- Antara, P. M., Musa, R., & Hassan, F. (2015). Theorising attitude towards Islamic financing adoption in an integrative model of behavioral prediction: A proposed conceptual framework. *Journal of Administrative and Business Studies*, 1(1), 35-41.
- Antara, P. M., Musa, R., & Hassan, F. (2016). Bridging Islamic financial literacy and halal literacy : The way forward in halal ecosystem. *Procedia Economics and Finance*, 37, 196-202.
- Antara, P. M., Musa, R., & Hassan, F. (2017). Conceptualisation and operationalisation of Islamic financial literacy scale. *Pertanika Journals: Social Sciences & Humanities*, 25(S), 251-260.
- Badlyshah. (2011). *The CEO CIMB Islamic speaker note in the International Islamic Finance and Business Symposium and Carnival 2011*. Anjuran UiTM Shah Alam, 6th-8 th October.

- Baharuddin, K., Kassim, N., & Nordin, S. (2015). Understanding the halal concept and the importance of information on halal food business needed by potential Malaysian entrepreneurs. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 5(2), 170-180.
- Bakar, M. D. (2014, 19 Jun). *Ucaptama sempena Muzakarah Ahli Majlis Penasihat Syariah Institusi Kewangan di Malaysia kali ke-10*. Anjuran Jabatan Kemajuan Islam Malaysia dengan Kerjasama Bank Negara Malaysia, Suruhanjaya Sekuriti Malaysia, ISRA dan AIBIM. Lanai Kijang, BNM: Kuala Lumpur.
- Butt, M. M., Rose, S., Wilkins, S., & Ul Haq, J. (2017). MNCs and religious influences in global markets: Drivers of consumer-based halal brand equity. *International Marketing Review*, 34(6), 885-908.
- Dewan Bahasa dan Pustaka (DBP). 2016. Pusat Rujukan Persuratan Melayu (PRPM): Khidmat Nasihat. [#LIHATSINI](http://prpm.dbp.gov.my/Cari1?keyword=LITERASI&cd=175768),
- Field, A. (2009). Logistic regression (Dlm) *Discovering statistics using SPSS* (pg 264-315) (3rd ed.). London: SAGE Publication.
- Gujarati, Damodar N., & Porter, D. C. (2009). *Basic econometrics* (5th ed.). New York, USA: McGraw Hill.
- Hair, J., Babin, B., Money, A., Samouel, P., & Michael, P. (2016). *Essentials of business research methods* (3rd ed.). New York: Routledge Taylor & Francis Group.
- Halal Development Corporation (HDC). (2018). Malaysia halal export 2017. Dicapai daripada website *Halal Data Warehouse System*.
- Hameed, L. B. M., & Abdullah, M. (2015). WAR 26 *The challenges of Islamic trade finance in promoting SMEs for halal industry in Malaysia*. World Academic and Research Congress 2015 (World-AR). Anjuran YARSI University, Jakarta, Indonesia. 9-10 Disember 2015.
- Humayon, D, Nursofiza, A., Rizwan, R., & Rizwan, M. (2013). The global halal industry: An overview. (Dlm) *Global Islamic finance report 2013* (pg. 140-158). London, United Kingdom: EDBIZ Consulting.
- Irfan, I. S., Awang, M. D., & Rahman, S. A. (2013). *The concept of halal economy: An initiative to integrate the halal products industry and Islamic banking and finance*. Kertas Kerja, The 5th Islamic Economy System Conference (iECONS). Anjuran Fakulti Ekonomi dan Muamalat, Universiti Sains Islam Malaysia, Kuala Lumpur. 4-5 September, 1061-1068.

- Ishak, F. I., & Man, Y. C. (2011). *Halal economy: Proof from al-Quran and as-Sunnah and demands to utilize it in parallel*. Kertas kerja dibentang di International Islamic Banking, Finance and Investment Conference. Kuala Lumpur
- Ismail, A. G., & Mohd Noor, M. A. (2016). Halal finance and halal foods: Are they falling apart?" *Acta Universitatis Danubius Economica*, 12(3), 113-126.
- Ismail, A., & Laidey, M. N. (2014). Clients, consumers and customers' perceptionon halal implementation in small and medium enterprises (SMEs) in Brunei. *The International Journal of Business & Management*, 2(10), 35-40.
- Jabatan Kemajuan Islam Malaysia. (2015). Manual prosedur pensijilan halal Malaysia (Semakan Ketiga) 2014. Putrajaya: Jabatan Kemajuan Islam Malaysia.
- Jabatan Kemajuan Islam Malaysia. (2017). *Laporan Tahunan 2017*. Putrajaya: Jabatan Kemajuan Islam Malaysia (JAKIM).
- Jaffar, M. A., & Musa, R. (2014). Determinants of attitude towards islamic financing among halal-certified micro and SMEs: A preliminary investigation. *International Journal of Education and Research*. 1(8), 1-10.
- Kamus Dewan Edisi Keempat. (2005). Pusat Rujukan Persuratan Melayu (PRPM). Dicapai daripada <http://prpm.dbp.gov.my>
- Kementerian Kewangan Malaysia. (2018a). *Belanjawan 2019* (hlm. 37-38). Kuala Lumpur: Percetakan Nasional Malaysia Berhad.
- Kementerian Kewangan Malaysia. (2018b). *Tinjauan ekonomi 2019*. Kuala Lumpur: Percetakan Nasional Malaysia Berhad.
- Krishnan, S., Omar, C. M. C., Zahran, I., Syazwan, N., & Alyaa, S. (2017). The awareness of gen Z's toward halal food industry. *Management*, 7(1), 44-47.
- Lokman, A. R. (2015). Pematuhan syariah dalam operasi syarikat bagi industri halal. (Dlm) *Kompilasi Kertas Kerja Muzakarah Ahli Penasihat Syariah Institusi Kewangan di Malaysia*. Putrajaya: Jabatan Kemajuan Islam Malaysia (JAKIM), hlm. 27-40.
- Malaysia. (2011). *Akta perihal dagangan 2011 (Akta 730)*. Kuala Lumpur: Akta Perihal Dagangan.
- MIFC. (2014). *The halal economy, huge potential for Islamic finance*. Kuala Lumpur: Malaysia International Islamic Financial Centre.
- MIFC. (2015). *Halal ecosystem: Prospects of global growth*. Kuala Lumpur: Malaysia International Islamic Financial Centre.
- Mohd Yunus, N. A., & Ahmad, S. (2015). Integrasi pembiayaan Islam dalam pensijilan halal di Malaysia menurut perspektif Islam. *Jurnal Muamalat*, Bil. 8, hlm. 185-206.

- Muhamed, N. A., Ramli, N. M., Abd Aziz, S., & Yaakub, N. A. (2014). Integrating Islamic financing and halal industry: A survey on current practices of the selected Malaysia authority bodies. *Asian Social Science*, 10(17), 120-126.
- Muhamed, N. A., & Ramli, N. M. (2018) Towards integrated halal sectors and Islamic financing: The academia perspectives. (Dlm) Muhammad Hashim N., Md Shariff N., Mahamood S., Fathullah Harun H., Shahruddin M., Bhari A. (Pty) *Proceedings of the 3rd International Halal Conference (INHAC 2016)* Singapore: Springer.
- Norafni, F. R. (2017). Consumer behaviour, perception and planning towards halal marketing. (Dlm) *Advances in Islamic finance, marketing, and management*.
- Norafni, F. R., & Zurina, S. (2016). The Nexus of Islamic Finance and Halal Industry: Bridging A Gap in Halal Economy. (Dlm) *Prosiding 4th International Forum of Sfax on Islamic Financial Engineering: Shariah Compliance, Profitability and Development Requirement, Sfax Tunisia*. 27-28 April.
- Nurhasanah, S., Munandar, J. M., & Syamsun, M. (2017). Faktor-faktor yang mempengaruhi minat beli produk makanan olahan halal pada konsumen. *Jurnal Manajemen dan Organisasi*, 8(3), 250 – 260.
- Rahman, F. K., Tareq, M. A., Yunanda, R. A., & Mahdzir, A. (2017). Maqashid Al-Shari'ah -Based performance measurement for the halal industry. *Humanomics*, 33(3).
- Securities Commission. (2007a). Research Methodologies in the Islamic Capital Market. (Dlm) *Resolutions of The Securities Commission Shariah Advisory Council, Second Edition*. Hlm. 7-12.
- Securities Commission. (2007b.) Shariah Criteria for Listed Securities. (Dlm) *Resolutions of the Securities Commission Shariah Advisory Council, Second Edition*. Hlm. 144-170
- Suhairah & Rizkiah, S. K (2018). An innovative platform for investment and production of halal industry. (Dlm) Baharom Abdul Hamid & Adam Ng (Pty.) *IF Hub* (2nd ed.). Issue 10, June, Kuala Lumpur: International Centre for Education in Islamic Finance, Hlm 10-17.
- Suruhanjaya Sekuriti Malaysia (SC). (2018). Tanda Aras Nisbah Kewangan. (Dlm) *Senarai Sekuriti Patuh Syariah oleh Majlis Penasihat Syariah Suruhanjaya Sekuriti Malaysia*. Kuala Lumpur: Suruhanjaya Sekuriti Malaysia. Hlm. 5.

- Syahida, A., & Siti Syafira, Z. A. (2015). The Role of Islamic Finance in the Development of Halal Industry in Malaysia. (Dlm) *Kompilasi Kertas Kerja Muzakarah Ahli Penasihat Syariah Institusi Kewangan di Malaysia*. Putrajaya: Jabatan Kemajuan Islam Malaysia (JAKIM), hlm. 3-26.
- Talib, M. S. A., Chin, T. A., & Fischer, J. (2017). Linking Halal Food Certification and Business Performance. *British Food Journal*, 119(21), 1606–1618.
- Thomson Reuters. (2018). An Inclusive Ethical Economy. *State of the Global Islamic Economy Report 2018/19*, Dubai: United Arab Emirates.
- Wan Ahmad, W. M., Ab Rahman, A., Che Seman, A., & Ali, N. A. (2008). Religiosity and Banking Selection Criteria Among Malays in Lembah Klang. *Shariah Journal Jurnal Syariah* Jil, 16(2), 99–130.
- WIEF Foundation. (2015). When Halal Meets Islamic Finance. *The WIEF Chronicles: Building Bridges through Business*. Issue 14, January. Dubai: United Arab Emirates.
- Zaimah, R., Awang, A. H., Sarmila, M., Ishak, S., Azima, A., Saad, S. & Hussain, M. Y. (2014). Malaysia Sebagai Pusat Halal Global: Satu Penemuan Awal Mengenai Persepsi Halal Dalam Kalangan Pengguna di Malaysia. *Geografia: Malaysian Journal of Society and Space*, Vol.10 : 48-56.
- Zamanira, S. M. Z., Azwan, A., Zulkifli, M. M. & Hakimin, M. N. Y. (2018). Halal Financing Practice in Halal Industry: an Overview. (Dlm) Proceedings of the 6th International Seminar on Entrepreneurship and Business (ISEB 2018). Kota Bharu: Kelantan, 24 November, hlm. 150 -159.